

ЭСКАДРОННУН КОМИССАРЫ

30 чылдар — Тывага ажилчын ангының калбаа-биле негеттинип, тыптып турган үези. Аныяк өскени бижикке өөредип, дидими-биле депшидип, ТАРН-га хүлээп ап, республиканың алдын уургайларынче, Кызылдың ыяш, алгы заводтарынче болгаш өске-даа бүдүрүлге черлеринче база акы-дунма ССРЭ-нин янзы-бүрү дээди, ортумак өөредилге черлеринче чорудуп турган. Монгуш Байсклаң ол хайнышкынның чылдарнын кижилеринин бирээзи. Ону Эйлиг-Хем алдын уургайынга ажилдаары-биле Чөөн-Хемчиктин Шеми сумузундан чоруткан турган.

1933 чылда Эйлиг-Хем алдын уургайын хаганда, Байсклаң чуртунга чанып келгенде, ону Москваның Чөөн чүктүң ажилчы чоннарының коммунистиг университетинин чанында, чыл хуусаалыг курска

өөредире-биле чоруткан. Курсту дооскан соонда, ТАРН Чөөн-Хемчик кожуун комитетинин пропаганда килдизинге ажилдап турда, ону база каган Москваже өөредип чорудупкан. Ам ол Коммунистиг университетин сургуулу апарган. Ортумак эртем бар эвес, Байсклаң баштайгы чыыдарда элээн бергедээн. Оон чоорту шуудай берген. 1938 чылда Чөөн чүктүң Ажилчы Чоннарының Коммунистиг Университетин чеднишкынниг дооскаш, ТАР Профэвилелдер Төп Комитетинин культура килдизинин эргелекчизинге ажилдап, Тываның чаа-ла өзүп, сайзырап кел чыдар ажилчын ангызының херээнге бодунун үлүг-хуузун киирген. 1940 чылда Монгуш Байсклаңны ТАР-ның Үстүкү Шүүгүнүн кежигүнүнге томуйлаан, ол ажилынга дайын эгелегиже чедир ажилдаан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының эгелээнин, гитлержи аг-шериг Ада-чурт улуг ССРЭ-же оор ёзу-биле халдаан дугайында коргунчуг медээни Байсклаң Тес-Хем кожуунунга сургакчылап чорааш, дыңнаан. Ону ТАРН ТК-дан дүрген келдирткен болган.

ТАРН ТК-га келирге оон-биле чугаа кыска болган. Дуржулгалыг партия ажилдакчылары Момбуужай, Мөңге, Найдың база Эмер-Сарыг оларны Араттың Революстуг Шериинин политажылдакчыларынга чоруткан. Монгуш Байсклаңның дайынчы шериг амыдыралы ынчаар эге-

лээн. Ол 1941 чылдын июль айның эгезинден каттышкан аъттыг полктуң бирги эскадронунуң политругунга ажылдап, дайынчыларның ортузунга политиктиг кижизидилге ажылын чорудуп, боду шеригниң нарын мергежилин шингээдип ап эгелээн.

Дайынның кадыг-берге чылдарында дайын үезиниң негелдезинге үндешилеттинген өөредилгелерге, походтарга Байсклаң бодунуң быжыг туруштуун, хууда үлегер-чижээн дайынчыларга болгаш командирлерге чаңгыс эвес удаа көргүзүп келгенинден ТАРН ТК ону Тываның эки турачы эскадронунуң командириниң политиктиг ажыл талазы-биле ора-лакчызынга шилип алганы таварылга эвес. А кадыг-бергеге каңналырынга аңаа Эйлиг-Хемниң алдын уургайы салдарын чедиргени база чадавас.

Муром хоорайга чадаг шериг кезээнге болгаш Ковров хоорайга аъттыг шериг гарнизонунга дайынчы белеткел үезинде эскадронунуң дайынчыларының, командирлер составының чедишкиннери, сагылгачуруму дээш, командылал чериниң каш удаа макталдарында Байсклаңның үлүг-хуузу эвээш эвес дээрзин чугаалавас аргажок.

Чарторийниң малгаш-баларлыг арга-эзимин эртип турувуста Монгуш Байсклаң эскадронунуң взводтарын үргүлчү кезип, дайынчыларның хей-аьдын көдүрүп чораан. Деражно дээш тулчуушкуннун эртенинде Байсклаңны бир көргеним черле утпас мен. Каш хонук салын чүлүүр чайы чок-ла болган боор, кирбей кара салы үнүп келген, идик-хеви малгаштыг, ол хирезинде арнында өөрүшкү илдең көстүп турган, чүгө дээрге, эскадронунуң чидирин эвээш болган. Немецтерниң быжыг камгалалы турган Деражно дээр улуг суурну хостаарынга бистиң киришкенивис чедишкинниг болган.

— Че, оолдар, сагыл четтиргениңер дээш база Деражно суурну хостаарынга силерниң чедишкинниңер дээш байыр чедирип тур мен. Бистиң мурнувуста сорулга Украин ССР-ниң бир облазының төвү Ровно деп хоорайны хостаары болур. Ол хоорай дээш тулчуушкун Деражно дээш тулчуушкундан берге деп билиңер. Ынчангаш боо-хөө, аът-хөлүңерни база боттарыңарны белеткеңер — деп чагып турган. Партия хуралдарыңга, улуг тулчуушкуннарның бүдүүзүндө дайынчыларга үениң байдалын болгаш эскадронунуң мурнунда салдынган дайынчы сорулгаларны билдингир, бодунуу-биле кыска тодаргай тайылбырлаар турган.

Дубно дээш изиг тулчуушкуннар та каш удаа болган чүве. Бистин эки турачылардан айтырарга, черле орта тодаргай чугаалаптар кижичок боор чүве чорду. Алдыгы корпустуң шериглери немецтерни чай алындырбайн аткаарлаарынче албадап турган. Немецтер чаа күңтерни октап, бистин шериглерни база-ла дедирленип, камгалалче киреринче албадап тургулаан.

Шак ындыг үеде эскадронунуң дайынчы шинээн чидирбээн база боотудуп шыдаар балыгланган дайынчыларны чай аразында чөмненип турган черинге Байсклаң полктуң штабындан чедип келген турда, не-

меч хайгыылчы «Рама» деп самолёт эскадронну дескингеш чоруй барган.

Байсклан дораан командылаан:

— Рама! Рама! Беш минут болгаш бомбалаар эвеспе, камгалалче!

Дайынчылар камгалалче котелоктарын алгаш маңажыпкан. Байсклан санинструкторлар Байлак, Бичен, Сынаа олар-биле балыгланган дайынчыларны камгалалче чедирип турар аразында бомбалаашкын-даа эгелээн. Байсклан аңаа аар балыгланган. Ол дээрге дайынчылар дээш ооң сагыш салып чорааны-дыр, бодунуң өлүрүн-даа, балыглангы бээрин-даа бодаваан.

Монгуш Данзынович Ровнога, ооң соонда Киевке госпитальдарга эмнедип дооскаш, Ковров хоорайга дайынчы өөрүнге чедип келген.

Төрөөн Тывазынга чедип келирге, аас-кежиктиг өөрүшкү ону манап турган. Ынак эжи кадайы Самба-Дарый кыс уруг божуп алган, уруунуң адын безин адавайн ачазы чедип келирге, адаары кай баарыл дээш манап олурган.

1944 чылдын алды айның ортан үези. База катап Улуг-Хемнин паром аксы. Улуг-Хемнин оң талакы эрии паром аксынга шөлге ол үеде чангыс-даа бажың чок дазыр хову турган. Кызыл хоорайның чурттакчылары, чоок-кавының малчыннары, чон четтикпейн манап турганнар. Чыылган чон аразында анаа-ла сонуургактар турбаан-на болгай. Кижиле бүрүзү ынак эжин, оглун, кызын, төрелдерин манап турган. «Өөрээнде — ыглаар, хомудаанда — каттырар» деп тываларның үлегер чугаазы-ла шын — кижилернин карактарының чаштары борбак-борбак бооп, чаактарын куду бадып турган. Үр манаан хун, шак чедип келген. Сибирьнин Шериг округунуң төлээлеринге үдедип алган тыва эки турачылар 15 машиналарда чыскаалдыр олурупкан, Кызыл Тугун киискидип алган, Дөге баарынче таваар чоруп орган. Манаан кижилерге машиналарның чоруп орары шүшпөңи аажок, артында-ла союп олурганзыг сагындырып турган. Бир кырган кадай карааның чажын чотпушаан, химиренип чугааланган:

— Чоп кончуг оожум чоруур машиналар боор, уруглар. Аар балыгланган кижилер бар ирги бе? Азы өлгөн өөрүн сөөртүп алган кел чыдар эвес ыйнаан.

— Ой, ыңча дивенер, угбай — дээн, бир аныак уругнун үнү дынналган, кижиле бүрүзү бодунуң чоок кижизин диригге көөрүн күзеп турган.

Орденниг аъттыг полктун үрер хөгжүмү байырлалдың ырларын чиртиледир бадырып турган. Машиналар чыскаалдыр доктаай берген. Гвардейжилер машиналардан чиик-чиик дүже халышкаш чыскаалыпкан. Оларнын хөректеринде орден-хавыяалары чайгы хуннун караанга чайыннанып турган, уткуп турган кижилернин чүректери саргып, карактарын аржыылдары-биле чодуп турган.

Уткуп алышкышның ёзулалы доозулган. Хертек Амирбитовна Анчымаа болгаш ТАР чазааның өске-даа удуртукчулары эки турачыларнын чыскаалын кезип, кижн бүрүзүнүн холун тудуп, байыр чедирип, Кызыл хоорайже чалаан. Самба-Дарый уруунун адазы ынак эжинге канчаар ужуражыр аайын тыппайн, ады чок бичии уруун куспактап алган аңгадай берген турган. Байсклаң уруу-биле кадайынын бараанын эскерип кааш, шийтпирли-биле оларже базыпкан. Оларнын аразы чоокшулап орган. Чер-дээр саргарып, караңгылап бар чыткан ышкаш апарган, Самба-Дарый оон ыңайгызын чүнү-даа билбээн, миннип келирге, ону бир холунда уруун тудуп алган Байсклаң оожуктуруп турган. Ол ам орталанып келген. Дыдыраш кара баштыг бичии борбак каразын куспактап алган удур-дедир кайгажып, кезек ыт чок турганнар, долгандыр болуп турар бүгү-ле болуушкуннар ыржым ышкаш апарган.

Ыржымны үрөп, Байсклаң кадайындан айтырган:

— Уруувус ады кымыл?

— Сээң келгениңге тураскаал кылдыр Белек деп адаза кандыгыл?— деп, Самба-Дарый харыылаан.

Байсклаң боданы берген. Ол «Белек», «Белек» деп катаптаан.

— Аңаа-ла Белек дээрге таарымча чок хире. Белек-оол, Белекмаа, Белек-кыс дээн ышкаш, кожумактыг болза эки хире-дир — деп, Байсклаң чугаалаан. Самба-Дарый чөпшээрешкен...

Ада-чурттуң Улуг дайынының шөлдериңден чанып келгеш, Монгуш Байсклаң ТАРН ТК-ның онза килдизиниң эргелекчизинге ажылдаан. Кажан Тыва Арат Республика ССРЭ-нин составынга киргенде, ол СЭКП обкомунун сектор эргелекчизи апарган.

Ол үеде партия болгаш күрүне албан черлери совет аянче шилчип эгелээн. Кожууннар — районнар апаргылаан, кижн дыннап көрбээн албан черлери тургустунгулаан. Кызылга областың шериг комиссариады ажылдап эгелээн. Районнар бүрүзүңге шериг комиссарлары негеттиниң келген. Монгуш Байсклаң база катап шериг хепти кедипкен. Ол 1945 чылдан 1961 чылга чедир Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Сүт-Хөл районнарынын шериг комиссарынга ажылдаан. Совет Армиянын хүрээлениңден майор эрге-дужаалдыг халашкаш, ол Чөөн-Хемчиктин «Чыраа-Бажы», Улуг-Хемниң «Күш-ажылдың хостуу» совхозтарга ажылчын комитеттерниң даргазынга ажылдааш, пенсияже үнгөн.

Монгуш Данзынович Байсклаң эрес-дидим чоруу дээш дайынчы Кызыл Тук ордени, Ада-чурттуң дайыны орденниң II-ги черге-биле ийи удаа, «Эрес-дидим чорук дээш» деп медаль-биле болгаш ТАР-нын Республика ордени-биле шаңнаткан.

Тыва эки тура эскадроннун командириниң политиктиг ажыл талазы-биле оралакчызы Монгуш Данзынович Байсклаң Кызыл хоорайнын хүндүлүг хамаатызы чораан.

БИРГИ ВЗВОДТУҢ КОМАНДИРИ

Хөглүг-баштак, аянынг дурт-сыннынг, улуг ала карактыг командирни бир дугаар көргөн кижиге бешин: «Бо-даа анаа эвес, негелделиг, шыңгыы-ла командир турган боор!»—деп чугаалап болур. Оюн Оолак 1931 чылда Араттын Революстуг Шериинге албан эрттирип келгеш, үр болбайн биче командир апарган. 1931—33 чылдарда Хемчиктин ийиги үймээнинин үезинде Чадаана, Хөндөргей, Өвүр девискээринге дезип чоруп турган үймээнчилернин артыпчыларын тударынга киришкен.

Ол-ла чылдарда Тандының Элегеске, Бии-Хемнин Өөк-Хадынга колхоз тургузуушкунунга удурланган орус кулак байларнын үймээни өөскүп үнгөн. Ревшеригжи Оюн Оолак бо хөлээзинни базарынга база киришкен. Хемчик болгаш Танды-

Бии-Хемге болгулаан үймээннерге байлар болгаш кулактардан аңгыда яды араттар, орус тараачылар база киришкен. Бо талазы-биле оон политиктиг үнелелин амгы үенин деннелинге дүүштүр шынынны-биле төөгүлээри негеттинип келген, чүге дээрге, колхозтаашкын-даа, хөрөңгиде хавырылганын үезинде хажыдышкыннар турган-на болгай.

Оюн Оолак революстуг шериге албан эрттирип тургаш, 1933 чылда Тамбовтуң аъттыг шериге школазынче өөренип чоруткаш, ийи чыл эрткенде кадржаан шериг офицер апарган. Аныяк офицер төрөөн Тыбазынга эеп чанып келгеш, полктун биче командирлер взводунун командиринге томуйлаткан. Оюн Оолак шериг мергежилге бодунун чүткүлдүүн, анаа солдаттарга чөптүг, ынчалзак шыңгыы негелделиин көргүзүп, бодунун билиин дайынчыларга билдилин-биле дамчыдып берип келген. Ажылынга ээ-харысалгалыг, шериг тактикаларынын уран аргаларын чогаадыкчы эзу-биле чорудар шынарлыгы оон эрге-дужаал талазы-биле бедик чадаларже көдүрлүр арганы берген. Взводтан ол эскадронче, эскадрон командириден полктун штаб начальнигининг оралакчызынче, а оралакчыдан штаб начальнигинче шилчээни — ону бүгү талазы-биле тайылбырлап турар. Аъттыг полкка эскадрон коман-

дирлеп турда, ону командирлер аразындан бир-ле дугаарында дайынчы болгаш политиктиг өөредилгени бедик деннелге тургусканы дээш 1936 чылда ТАР Республика ордени-биле шаңнаан.

1942 чылда Оюн Оолак кадыының аайы-биле ТАР-ның ОКТЭ даргазынга (амгы үеде болза ДОСААФ) ажылдай берген. Ол бодунуң кол ажылы-биле чергелештир Кызылдың каттышкан школазынга шериг-жидилге кичээлдерин эрттирип турган. Ындындан шериг кижги болгаш, дайын эгелээр-ге-ле, Оолак анаа киржир дугайын бодай берген, кадык дугайы-даа уттундурган, харын-даа сагышка кирбес апарган. Черле аарып көрбээн чүве дег кыннып келген. Ооң турар чери — фронт, оон ынай кайда-даа эвес. Чүткүл-күзел турда, чүү-даа чогуп бүдө бээр, Оюн Оолак 1943 чылдың август эгезинде эки тура отрядының бирги взводунуң командиринге томуйлаткан.

Ровно дээш тулчуушкуннар кидин-түлүк эгелээр үеде, марш үезинде улуг лейтенант Оюн Оолактың взводу астыга берген. Улуг лейтенант Куулар Дончуттун взводу чигир заводунче угланышкынның шааң халдаашкынче киргеш, улуг бергедээшкинге таварышкан. Оюн Оолак эскадроннуң хайгылычыларының дузазы-биле өөрүнге база катап катчы берген. Ийги взводтуң маадырлыг чоруу оларны сорук кирипкен, чигир заводунга, демир-орук белдиринге бирги взводтуң дайынчылары эрестиг тулушкан.

Немецтер каржы-дошкуну-биле камгаланып, удур шаап халдап турган. Оюн Оолак бодунуң дайынчыларын кайы хамаанчок өлүм, айыылче бодал чокка чыгай бербес, олар-биле денге-ле дайынның аар-бергезин эртип чораан. Дубно дээш тулчуушкун канчаар-даа аажок хан төгүүшкүннүг болган, анаа бирги взводтан база-ла элээн дайынчылар боттарының амы-тынындан чарылган, а командир Оюн Оолак анаа аар балыгланган.

Балыы экириже чедир ол каш-даа госпитальды солаан, адактын соонда Казахстанга Уральск хоорайның госпиталынга сегип үнген. Ийги бөлүктүң инвалиди апарган. Оюн Оолак Тываже 1944 чылдың ноябрьда баштайгы харда чанып келген.

Оюн Каваевич Оолак кадыының аайы-биле чүгле 1945 чылда ажылдаар аргалыг болган. 1947 чылга чедир ол Бии-Хем, Улуг-Хем районнарының шериг комиссарынга ажылдаан. Дөртөн чылдарнын төнчүзүндөн эгелээш, эки турачы фронтучу Каа-Хем, Эрзин райкүүскомнарының даргазының оралакчызынга, 1958—1964 чылдарның иштинде Тес-Хем, Тожу райкүүскомнарының даргазынга ажылдаан.

Оюн Каваевич Оолак Тыва АССР-нин Дээди Советинин бирги болгаш ийги чыыжынын депутатынга сонгудуп чораан.

1964 чылдан 1969 чылга чедир республиканың анныыр ажыл-агый эргелелинин начальнигинге ажылдап тургаш, пенсияже үнген. Республика чергелиг персоналдыг пенсионер.

Оюн Каваевич Оолак ТАР республика орденинин ийи дакпыр

эдилекчизи, Кызыл Сылдыс ордени, Ада-чурт дайыны орденин 1-ги чергези, «Дайынчы ачы-хавыяа дээш» болгаш хөй-хөй медальдар оон хөрээн каастап чоруур.

КУУЛАР ДОНЧУТ

Ортумактан өрү дурт-сынның, кырлаң шыңганнарлыг, бедик думчуктуг, каразымаар улуг карактарлыг, кадыр хавактарында кирбиктери чоон кара кылдыр көстүр, хүлүмзүрүп чугаалаар, оожум аажы-чаңныг Куулар Дончутту үжен болгаш дөртен чылдарның революстуг шериглери эки билир. Чөөн-Хемчиктин Хөндергейге 1913 чылда ядыы арат Данзын-оолдун өг-бүлезинге ол төрүттүнген. Араттын Революстуг Намының кежигүнүнүн үчөг карточказында мындыг бижилгелер бар:

«Куулар Дончут Данзын-оол оглу, 1913 чылда Чөөн-Хемчиктин Хөндергейге төрүттүнген. Араттын Революстуг Шеринге 1930—32 чылдарда шериг албаны эрттирген. 1932—36 чылдарда ССРЭ-ге Там-

бовтун аъттыг шериг школазын өөренип дооскан. 1931 чылдан Тыванын Араттын Революстуг Намының кежигүну. Орус дылды эки билир. 1936 чылдан Араттын Революстуг Шеринде взвод база эскадрон командири».

Бо кыска бижилгелерден алгаш көөрге, Куулар Дончут бодунун аныяк назынын, билиг-мергежилин шериг херээнге, төрөөн чуртун камгалаарыга бараалгаткан дээрзин аныяк номчукчу эскерер боор. Араттын Революстуг Шеринин командылал черинин Куулар Дончуттун дугайында кыска характеристиказындан одуруглар: «Дончут Куулар Данзын оглу, улуг лейтенант. Характери оожум, бодундан база бодунга чагыртканнардан негелделиг, чурумнуг, шыдамык, эш-өөрүнге, дайынчыларынга хүндүткелдиг. ТАР-ның болгаш ССРЭ-нин Чазактарынга, чоунуга бердинген. Аъттыг шериг взводун командылап болур».

Ада-чуртгун Улуг дайынының бүдүүзүндө болгаш дайынның чылдарында Куулар Дончут кадыг-бергеге хөй-хөй дайынчыларны, биче командирлерни өөредип кижизиткен. Араттын Революстуг Шеринге эскадрон командири турда, ону 1941 чылдың күзүндө Барыын-Хемчиктин Кызыл-Мажалыкка организастан шериг эскадронунун коман-

даринге томуйлаан. Эскадроннун мурнунга салдынган дайынчы программаны чедиишкинниг күүсеткеш, 1943 чылдын эгезинде Барыын-Хемчиктен дайынчы поход-биле 400 километрни эрткен. Каттышкан полкка катап эскадрон командылааш, ыдыктыг Улуг дайынче эки турачылар-биле чорупкан.

Деражно суур хосталган дораан Кубань-Кара-Далайның 31-ги гвардейжи аъттыг полугунун кезектери Ровно углаашкынның шаап халдаашкыннарны эгелээн. Эки турачыларның эскадрону капитан Ахмеджановтун бирги эскадрону-биле чаңгыс демниг чоруп турган. Деражно биле Ровно аразында он-он эвээш чурттакчылыг черлерге немецтерниң кол күштери аткаарлап дезип тура, арттырып каан биче кезектерин капитан Кечил-оол командылаан тыва эки турачылар, оларның иштинде улуг лейтенант Куулар Дончуттун взводу аъттарындан безин дүшпейн, январьның 31-ниң хүнүнде селемелери-биле узуткап турган. Аъттарлыг киискидир шаап халдаан шериглер эвээш санныг немец солдаттарга сүртенчиг болбайн аан, олар украин бичии хаталардан холдарын көдүрүп алгаш, бөлүк-бөлүү-биле дүжүн берип турганнар. Ооң-биле Деражно биле Ровно аразының чурттакчылыг черлерин арыглаары доозулган.

Бүгү Украинаның чагырыкчызы мен деп мактанып турган генерал Кохтун «саадап» турганы Ровно хоорай. Ында дайынның армия чедир дириг күжү, танк корпусу дээш хөй санныг шериг техниказы мөөңнеттинген. Ровно хоорай дээш шаап халдаашкыннарга гвардейжи 8-ки дивизияның полктары — 45-ки полк солагай талазындан, 31-ги полк төп угланышкындан, 29-ку полк он талазындан 1944 чылдын февраль 1-де немецтерниң мурнуу камгалалы полк артиллериязы сылга берипкен дораан дан бажында чадаг халдаашкынче кирген.

Ровнога немецтерниң мурнуку камгалалы эң-не берге болган. Миналыг шөлдерге частышкыннар, миномёттарның, пулемёттарның от точкаларындан боолаашкыннарга чер-дээр динмиреп турган.

Немецтерниң бо быжыг камгалалдыг от шугумун чаза шаварынга улуг лейтенант Куулар Дончут взводун билдилег башкарып турган.

— Улуг ССРЭ дээш, төрээн Тывавыстың нам, чазаа, арат чону дээш! Ура!— дээн Дончуттун командазы-биле автоматтардан, ланчылардан боолавышаан взвод бурунгаар дап берген. Мурнуку камгалалда арткан немецтер аткаарлаан, гвардейжилер камгалалды ээлепкен.

Байдал бичии оожургай хона берген.

— Старшина Сундуй! Капитан Кечил-оолга байдалды илетке! Салбыр командирлери менче! Дайынчылар автоматтарын, ланчыларын хынап, обоймазын ок-биле долдурзуннар — деп, улуг лейтенант Дончут дужаагаш, «беломорун» уштуп таакпылай берген. Ооң чанынга Чимит-Дамбаа биле Бегзи-Хуурак чедип келген.

— Че, кандыг-дыр эштер? Дайынчыларның байдалы кандыг-дыр?— дей айтырган.

— Когарал чок, балыглатканнар база чок. Дайынчылар шийтпир-лиг тура-соруктуг, боо-чепсектери белен — деп, Бегзи-Хуурак эжин мурнай илеткээн.

— Баштайгы үеде берге-ле-дир. Бажым дүгү адыйып, шимчеп турган ышкаш болду. Ам харын оожургап келдим — деп, Чимит-Дамбаа шынын-на чугаалаан.

— Ёзулуг изиг черже ам кирер бис, бистиң эскадрон... — деп чоруй картазын планшединден уштуп эккелген. Топтап көрүнер: чигир заводу, Ленин кудумчузу, көвүрүгнү таварааш, демир-орук станциязын чаза таварып эжелээр ужурлуг бис. Ооң-биле Ровнону хостаары шийтпир-леттинер.

Ол аразындан дузалакчы командир старшина Сундуй чедип келген.

— Взводтар немецтерниң камгалалын шупту эжелепкен, чамдык взводтарда өлгеннер, балыглатканнар бар-дыр. Команда үнери-билек немецтерге бичин-даа чай бербес деп капитан дужаал берди — деп чорда, кызыл ракета дээрже аттыга берген.

— Тулчуушкунче! Бурунгаар, оолдар! — деп, Дончут командылаан. «Тулчуушкунче! Тулчуушкунче!» — дээн Чимит-Дамбаанын, Бегзи-Хуурактың командалары салбырларже тарай берген. Гвардейжилер бурунгаарлап, хоорайның кыдындан тарамык ыяш бажыңнарны таварааш, чигир заводунуң хоолайынче шиглээш, бир бажыңдан бир бажыңче уламчылап автоматтардан, ланчыылардан боолап бурунгаарлап бар чораан.

— Эжим командир, Надаажап өлүмнүг балыглаткан — деп, санитар Норжуң алгырган.

Бегзи-Хуурак Норжунну Надаажапка дуза чедирерин оралдаш дээш: «Бурунгаар, оолдар! Бурунгаар!» — деп командылаан. Чигир заводунуң уунче эки турачылар шаап халдааш кирипкен. Заводтуң он талазында аар танкылар бисти канчап-даа шыдавас силер дээн ышкаш чоргаар бо союп органнар, бир танк өрттени берген, бирээзи чаңгыс черге тырыкыланы берген. Оларны Бичен-оолдуң бронебойщиктери өрттендир тутсупкан.

Чигир заводу дээш сегиржип алыышкын-даа эгелээн. Ында хөй санныг дузалал тудуглары, складтар дээш кандыг тудуглар чок дээр. Немецтер заводта камгалалда, үт бүрүзүнден автоматтар, пулемёттар-биле боолап, калчаалыг отту ажыдып турганнар. Дончуттуң адыгжылары фашистерниң одунга от-биле харыылап турганнар. Сегиржип алыышкын амы-тындан өлүмчө шилчий берген. Мында фашистерниң күжү, чепсээ эскадроннуң күжүнден каш катап хөй дээрзи билдине берген.

— Старшина Сундуй, капитанга барып илетке, мында фашистерниң күжү хөй-дүр.

— Дужаал чок черге аткаарлап болбас, оолдар. Чаңгыс-даа ок халас барбас ужурлуг. Эптиг черден шилип алыңар, деткимче чедип

келир — деп, дайынчыларнын хей-аьдын Куулар Дончут кедүрүп турган.

Иргит Маадыр-оол, Ховалыг Аракчаа, Монгуш Шулуун-оол өлүрткенин салбыр командирлери Дончутка дыңнаткан. Каш санныг дайынчы-биле заводче шургууп кирер арга чок, ында-мында частыышкыннар, немец пулемёттарның, автоматтарның дааштаашкыны.

Кышкы хүн чүгүрүүнче кире берген. Каш шак иштинде бо завод дээш аткылажып турарын Бегзи-Хуурак бодаарга, дыка-ла үр хире болган.

— Салбыр командири Чимит-Дамбаа өлүрткен — деп, ыт дыңналган.

Частыышкыннар, ыш-бус, заводта өрттер көстүп келген. Бистин артиллериявыс чаза берипкен хире.

— Командиривис! Командиривис өлүрткен — деп, ыттан Бегзи-Хуурактын эт-кежи чымырт дээн. Шын чоор бе ол, ынаар баар арга чок. Бегзи-Хуурактың чанынга адып чыткан Мурзууна алгырыпкаш, боозун ышкыныпкан. Шойлааның холу боозунуң мажызында хевээр тын чок чыткан.

Заводтун оң, солагай талаларында изиг аткылажыышкыннар эгелей берген, ам-на бистин улузувустуң деткимчези чедип келгени илдең. Бегзи-Хуурак арткан дайынчыларынга:

— Туттунуар, оолдар! Деткимче чедип келди — дээш, автомадындан узун адышкынны кылган. Оон ыңайгы болуушкуннарны билбес, ол бир-ле эмнелге хевирлиг черге миннип келген...

Улуг лейтенант Оолактың, лейтенант Доржунун взводтары Сат Бүрзеккейниң пулеметчулары-биле заводту чаза таварааш эжелеп алган. Ровнонун чигир заводу дээш тулчуушкунга ийги взводтан безин си ажыг дайынчылар улуг лейтенант Куулар Дончут баштадыр маадырлыгы-биле өлгеннер. Оларның аразындан салбыр командири Хертек Чимит-Дамбаа, дайынчылар Иргит Маадыр-оол, Ховалыг Аракчаа, Монгуш Шулуун-оол, Оюн Данзырын, Түлүш Сандак, Монгуш Надаажан, Оюн Шойлаа, Оюн Серен, Ооржак Мурзууна, Түлүш Мунзук болгаш Иргит Агбаан олар украин черде кезээ мөңгедө артып калганнар. Салбыр командири Доңгак Бегзи-Хуурак баштадыр база бир он ажыг гвардейжилер балыглатканнар.

МОНГУШ САТ

Тываның Араттың Революстуг Намының кежигүнүнүнүң учет карточказында Монгуш Саттың дугайында мындыг бижилгелер бар:

«Монгуш Сат Эрекей 1909 чылда Барыын-Хемчик кожуунунун Аянгатыга төрүттүнген. Албан-хаакчыт. 1930 чылга чедир малчын-тараачын ажылдыг чораан. Орус болгаш моол дылдарны эки билир.

Тываның Араттын Революстуг Намынын кезигүүнүге 1930 чылда кирген. 1930—32 чылдарда Араттын Революстуг Шерийнге шериг албаны эрттирген. 1932—35 чылдарда Орловтуң шериг школазын өөренип дооскан. 1935 чылдан эгелеп, шериг командири».

Тываның эки турачы аъттыг шериг эскадронунуң командирлериниң аразында улуг назылыг кижжи Монгуш Сат чораан. Ооң командылаан үшкү взводу Ковров хоорайга өөредилгенин, Смоленскинин Снегиревка суурдан Ровно облазынын девискээринге чедир 1000 ажыг километр кадыг-берге походка эң эки көргүзүлгүлүг болган. Ооң төлөптүг чоруу дээш дайынчылардан эгелээш, эскадроннуң командирлеринге чедир ону хүндүлээр чораан. Эскадрон командири капитан Түлүш Кечил-оол безин Монгуш Саттын

эрге-дужаалын адавайн, «Монгуш Эрекеевич» дээр турганын боладыннаар чүве. Тыва эки турачы аъттыг шериглериниң мурнундан дайынчы шылгалданы тударынга капитан Ахмеджановтуң эскадрону-биле Деражно дээш шаап халдаашкынче кирер эргени Монгуш Саттын үшкү взводунга бүзүрөөн.

Деражно суурнуң сонгу-чөөн талазында хадылыг аргадан үнүп кээрге, тараа шөлү көстүп келир. Тараа шөлдеринде кезек-кезек дөргүн хадылар бар. Кубань-Кара-далайжы 31-ги аъттыг полугунуң капитан Хафис Ахмеджанов командылаан бирги эскадрону-биле Монгуш Саттын үшкү взводу мурнуку от шугумунче үнүпкен. Дөргүн хадылар чанынга келген.

Ол 1944 чылдын январьның 30-ниң хүнү. Кежээликтей хүн ажар чыгай берген. 31-ги полктун командири Е. Попов взводтар командирлерин, капитан Ахмеджанов биле капитан Кечил-оолду кезек хадыларындынче эдерттип алгаш барган. Оон Деражно суур көстүп турар. «Беш километржигеш» дээр карта ёзугаар шаап халдаашкынны тодараткан. Капитан Кечил-оол Монгуш Сат-биле куспактажыпкаш, элээн үр турганнар, оларның эң сөөлгү куспакташканы ол деп кым бодаан боор. «Че, эзирлер, Саян артында Танды Тываның эзирлери деп чүвени көргүзүптүңер!»— дээш, капитан Кечил-оол эки турачыларның холдарын дынзыг тутканын канчап уттур боор. Хадылыг арга кыдында огород кажаалыг чангыс бажын. Ында кырган ирей-кадай. Олар карактары-